

KRZYSZTOF KONIEWICZ <https://orcid.org/0000-0002-9016-8135>

Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego
Collegium Medicum
krzysztof.koniewicz@uj.edu.pl

Zastosowanie lecznicze i kosmetyczne wody różanej według dziewiętnastowiecznej literatury farmaceutycznej oraz medycznej

ABSTRACT

Medicinal and cosmetic uses of rose water according to 19th century pharmaceutical and medical literature

Floral water, also called hydrolate, is a secondary product of the distillation process of aromatic plants. In the Middle Ages, rose hydrolate, according to medical advice of the time, protected against plague spread by ‘miasma’. In nineteenth-century medical and cosmetic applications, rose water was often used as an aromatic and soothing ingredient, forming a base while giving the product the right consistency. It was also the main ingredient in eye medications (in Latin: *Collyrium*), anti-inflammatory ointments and cosmetic products, including perfumes, aromatic waters, nourishing creams, lubricating pomades and numerous fragrances. In the 19th century medical and pharmaceutical literature, rose water was seen as a mainly aromatic substance which added a pleasant fragrance to medicines and cosmetics. The aim of this article is to compare the recipes for medicines and cosmetics containing rose water from 19th-century apothecary’s manuscripts in the library of the Pharmacy Museum of the Jagiellonian University Medical College with the medical and pharmaceutical literature of the period.

Keywords: rose water, history of pharmacy, history of medicine, natural medicine, 19th century

Słowa kluczowe: woda różana, historia farmacji, historia medycyny, medycyna naturalna, XIX wieku

Woda kwiatowa, nazywana także hydrolatem, jest produktem wtórnym procesu destylowania roślin aromatycznych. Kiedy ekstrakcja olejku eterycznego dobiega końca, hydrolat gromadzi się wewnątrz kadzi destylatora, tak otrzymuje się gotowy produkt wykorzystywany przede wszystkim do nawilżania skóry jako naturalny tonik i składnik kosmetyków¹. Wyraz „destylacja” pochodzi z języka łacińskiego: *distillare* oznacza kapać, spadać kroplami. Destylacja była już znana około 3000 lat przed naszą erą², natomiast udoskonalenia sztuki tego procesu, który pozwalał na pozyskiwanie szeregu związków aromatycznych wykorzystywanych do sporządzania perfum tudzież produkcję czystego alkoholu, przypisuje się arabskim lekarzom i alchemikom, takim jak choćby Jābir ibn Hayyān, al-Kindi, al-Rāzi czy ibn-Sinā. Proces wysokoefektywnej destylacji rozpowszechniono w średniowiecznej Europie w XII wieku dzięki łacińskim przekładom dzieł autorów imperium arabskiego³. Geneza udoskonalenia procesu destylacji jest nader istotna, gdyż można przypuszczać, że właśnie od XII wieku w Europie powszechnie wykorzystywano hydrolaty, doceniając ich cenne właściwości lecznicze, a także kosmetyczne.

Do wytwarzania hydrolatu różanego⁴ używano głównie dwóch gatunków róży, mianowicie róży stulistnej (*Rosa × centifolia* L.)⁵ i róży damasceńskiej (*Rosa × damascena* Mill.)⁶. Intensywny aromat kwiatów obu gatunków sprawiał, że był ów hydrolat chętnie

¹ „Hydrolatowi nadaje się nazwę rośliny, z której powstał. I tak, mówimy o «wodzie różanej» i «wodzie z kwiatu pomarańczy» etc. Wody kwiatowe, zawierające mniej aromatu niż olejki eteryczne, składają się z rozpuszczonych w wodzie cząsteczek wydestylowanej esencji”. P. Vican, *Olejki eteryczne. 65 roślin leczniczych. Aromaterapia, kąpiele, zawijania, nacierania, napary*, przeł. J. Aleksandrowicz, Warszawa 2010, s. 21.

² „The art of distillation, fueled by the discovery and widespread use of ethyl alcohol, transformed the production of perfume in the late Middle Ages. Though distillation was hardly a new discovery – a terracotta alembic vessel dating from 3000 BCE was recently discovered in Pakistan – its genealogy is complex. Popular histories of chemistry, like those of perfume, link its discovery to ancient Egypt”. H. Dugan, *The ephemeral history of perfume, scent and sense in Early Modern England*, Baltimore 2011, s. 48.

³ „Imperium arabskie było podzielone na trzy kalifaty: wschodni, ze stolicą w Bagdadzie, północnoafrykański, ze stolicą w Kairze, i zachodni, ze stolicą w Kordobie. Po upadku zachodniego kalifatu i po zdobyciu Toledo przez wojska chrześcijańskie pod wodzą Karola Młota (1058) w ręce chrześcijan wpadły ogromne zbiory rękopisów arabskich, w tym również rękopisy medyczne i alchemiczne – w związku z czym Toledo stało się centrum przekładowym dzieł arabskich na łacinę”. Z. Bela, *O starożytnych antidotach, złotych pigułkach i innych sprawach związanych z historią farmacji*, Kraków 2013, s. 203. Więcej na temat procesu destylacji oraz tłumaczeń dzieł arabskich *vide* Z. Bela, *op. cit.*, s. 203–205.

⁴ „Aqua rosarum / Aqua rosae centifoliae / Aqua rosarum damascenarum – woda lub wódka różana”. L. Wiorogórski, G. Zajączkowski, *Lexicon synonymorum pharmaceuticorum in linguis: Latina, germanica, gallica, anglica, polonica et rossica in quo de 7000 medicamentis is res agitur*, Warszawa 1892–1918, nr 652, s. 115.

⁵ „Flores rosarum incarnatarum. Rosa centifolia. Róże centyfoliie – Petala pallide rubentia, odoris gratissimi et saporis subadstringentis”. *Pharmacopoeia Regni Poloniae Auctoritate Ministerii Administrationis Rerum Internarum et Disciplinae Publicae, Consilio Supremo Sanitatis*, Typographia Juxta Novolipium N° 646, Varsoviae 1817, s. 23.

⁶ „Flores rosarum rubrarum. Rosa gallica s. damascena. Róże damasceńskie – Flos nondum evolutus a calyce et antheris mundatus, e fusco rubens, sapore adstringente”. *Ibidem*, s. 24.

wykorzystywany do sporządzania perfum, leków i szeregu produktów kosmetycznych⁷. Właściwości nawilżające, łagodzące podrażnienia skóry, antyseptyczne i przeciwzapalne wody kwiatowej⁸ oraz cennego olejku eterycznego różanego wykorzystuje się również dzisiaj⁹.

Warto również dodać, że woda różana była dawniej stosowana jako substancja ochraniająca przed chorobą, przede wszystkim miała oczyścić „morowe” powietrze rozprzestrzeniające dżumę¹⁰. Opis właściwości terapeutycznych róży wynotowała także Święta Hildegarda z Bingen w dziele *Physica*, w którym podkreślała działanie lecznicze, silnie gojące płatków róży¹¹. Oto dwa przepisy na zastosowanie płatków jako środka leczniczego:

Jeśli człowiek ma dolegliwości oczu i mętny wzrok, wówczas rankiem lub już z nastaniem dnia weź płatek róży i połóż go na oczach, a wyciągnie z nich płyn, to znaczy krople łez, i przyczyni się do rozjaśnienia wzroku, bowiem chłód róży jest pożyteczny, dlatego wyciąga szkodliwe soki¹².

⁷ „Take of the petals of the hundred leaved rose, eight pounds. Pour over them as much water as will prevent empyreuma during the distillation. Distil a gallon. This water has the agreeable odour of the rose in great perfection when properly prepared, which, however, is seldom the case, expect when it is made on a large scale. It is very apt to spoil, unless it be rectified by a second distillation, but spirit of wine ought not to be added to rose water”. A.T. Thomson, *The London dispensatory: A practical synopsis of materia medica, pharmacy and therapeutics*, fourth edition, London 1826, s. 828.

⁸ „Rose water – cooling, refrigerant, antiseptic, anti-inflammatory, used as a remedy for skin irritation, also for sore eyes”. C.P. Khare, *Indian medicinal plants: An illustrated dictionary with 215 pictures of crude herbs*, New York 2007, s. 555.

⁹ Więcej na temat właściwości aromatycznych, chemicznych obu gatunków róż *vide* A.O. Tucker, T. DeBaggio, *The encyclopedia of herbs: A comprehensive reference to herbs of flavor and fragrance*, Portland 2009, s. 419–421. Ponadto: „Wskazania – dolegliwości oddechowe, astma, bronchit, rany, wrzody, zapalenie jamy ustnej i gardła, afty, zapalenie dziąseł, biegunka, przepracowanie, impotencja. Inne zastosowania – wyrób perfum. Olejek różany jest jednym z najdroższych i najbardziej poszukiwanych na rynku, gdyż jego pozyskiwanie wymaga ogromnych ilości surowca: z około pięciu ton płatków róż uzyskuje się jeden kilogram olejku eterycznego”. *Vide* P. Vican, *op. cit.*, s. 242. Więcej na temat właściwości kosmetycznych, a także leczniczych olejku eterycznego różanego *vide* P. Vican, *op. cit.*, s. 241–242.

¹⁰ „Rose water mixed with vinegar should be sprinkled often throughout the room, and perhaps it would be good for some vases to be filled with equal amounts of heated rose water and vinegar, so that, by means of their vapors, they might mix better with the air”. P. Pioreschi, *A History of medicine*, vol. 5: *Medieval medicine*, Omaha 2003, s. 648.

¹¹ „Hildegarda z Bingen (1098–1179) to jedna z najsłynniejszych kobiet w niemieckiej historii. Benedyktynka, założycielka i przeorysza klasztorów na Rupertsbergu przy Bingen i Eibingen przy Rüdeshheim, już za życia była uważana za *prophetissa teutonica* (niemiecką prorokinię). Niezliczone rzesze ludzi odwiedzały ją w poszukiwaniu rad dotyczących życia i wiary. W jej dziełach odzwierciedla się całe spektrum wielkiej uniwersalnej uczonej: była siostrą zakonną i teolożką, lekarką, zielarką, kompozytorką, doradczynią i osobą niezmordowanie upominającą swoich współczesnych. W swoich pismach wciąż poruszała kwestie związane z Bogiem, światem i człowiekiem oraz przedstawiała kosmologiczną sumę teologiczną. Hildegardę już za życia czczono jak świętą. 7 października 2012 roku w Rzymie papież Benedykt XVI uroczystie ogłosił ją Doktorem Kościoła”. Hildegarda z Bingen, *Physica. Uzdrawiające dzieło stworzenia – naturalna siła oddziaływania rzeczy*, przeł. E. Panek, Legnica 2014, s. 2.

¹² *Ibidem*, s. 55.

Kto ma na ciele średniej wielkości wrzody, powinien położyć na nich płatki róży, które wyciągną z owych wrzodów ropę. Róża nadaje się także na składnik trunków, maści i wszelkich leków. Połączenie ich z różą podnosi ich jakość, nawet jeśli tego dodatku jest niewiele. Ma to swe źródło w owych dobrych siłach, które są opisane wyżej¹³.

Przepisy zawierające wodę różaną można także znaleźć w *Sekretach Wielebnego Aleksego z Piemontu* w księdze szóstej, rozdziale piątym zatytułowanym: *O wonnych wódkach tak zdrowiu jako i lubościom służących*. Już sam tytuł wskazuje, że hydrolaty uważano za substancje mające właściwości uzdrawiające, ale jednocześnie zapachowe, poprawiające swoim aromatem samopoczucie. Głównym składnikiem tychże „wonných wódek” była woda z róży damasceńskiej, do której dodawano wielu innych hydrolatów, m.in. lawendowego, jaśminowego i fiołkowego, ale także piżma, ambry, goździków, cynamonu, ponadto rozmarynu. Większość tych przepisów, pryncypialnie opierających się na wodzie z róży damasceńskiej, zawiera kilka składników. Oto przykład takiej receptury:

¶ Weźmi wódkę z Róży Dámascéńskiej 4. H
funtę / Lawándowej 6 uncij / z kwiecia Jaś
mínowego trzy funty / Piżmá Moskówego
przyłóż jeden skrupul / zmieszaj to wespól / a
schowaj w naczyniu szklanym / aż do dnia
dziesiątego / potem przepal to w kó
pieli Máryey / a schowaj od potrzeby.

II. 1. Przepis na sporządzenie wody aromatycznej w *Sekretach Wielebnego Aleksego z Piemontu*, s. 562. Fot. K. Koniewicz

Weźmi wódkę z róży damasceńskiej cztery funty, lawendowej sześć uncyj, z kwiecia jaśminowego trzy funty, piżma moszkowego przyłóż jeden szkrupul, zmieszaj to wespól, a schowaj w naczyniu szklanym zatkawszy aż do dnia dziesiątego, potem przepal to w kąpieli Mariej, a schowaj od potrzeby¹⁴.

Kojące, równocześnie lecznicze właściwości hydrolatu różanego wynotowuje też Marcin Siennik w *Herbarzu*, autor zamieszcza takie informacje na temat analizowanego preparatu:

Gdy kto sobie lice umywa różaną wódką, czyni skórę wdzięczną i lubieżną, a gdy kniej trochę wina przylejesz a w oczy wpuścisz, potwierdza oczy, i lipkości wszelkie ściiera a wzrok jasny czyni¹⁵.

¹³ *Ibidem*, s. 56.

¹⁴ *Aleksego Pedemontana Księgi Osmory, o Tajemnych a Skrytych Lekarstwiech*, przeł. M. Siennik, Kraków 1568, s. 562.

¹⁵ M. Siennik, *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać, tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony. Przydano*

Też sama różana wódka tylko z białym cukrem albo z lodowatym zmieszana, jest bardzo szlachetna na chore oczy, albowiem je posila i czerwonoci z nich i lipkości spęda¹⁶.

Woda różana zbawiennie wpływała na wszelkie podrażnienia, choroby oczu. Jej działanie było skuteczne, zarazem delikatne, co stanowiło o wszechstronności zastosowania tego hydrolatu.

W XIX-wiecznej literaturze medycznej, jak również farmaceutycznej, metody sporządzania hydrolatu różanego są do siebie porównywalne. Ewentualne, co warto podkreślić, nieznaczne różnice w przepisach dotyczą wyłącznie ilości wykorzystanych płatków róży oraz wody. Oto kilka przetłumaczonych na język polski receptur na przygotowanie hydrolatu:

Weź świeżych płatków róży stulistnej 10 funtów¹⁷

Wody 2 galony¹⁸

Destyluj 1 galon¹⁹.

Weź róży stulistnej 8 funtów

Wody 2 galony

Destyluj 1 galon²⁰.

Weź świeżych płatków róży 4 funty

Wody 20 funtów

Destyluj²¹.

Stosowano wodę różaną przede wszystkim jako produkt nadający przyjemny zapach środkom leczniczym, jako baza, nośnik substancji czynnej, a także do przygotowywania lotionów, aby nadać odpowiednią konsystencję sporządzanego preparatu²². Hydrolat różany był najczęściej składnikiem leków do oczu (łac. *Collyrium*)²³, do których dodawano liczne związki działające przeciwzapalnie, antyseptycznie oraz przeciwbólowo – octan

Aleksego Pedemontana Tajemnice księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech, przy czym dosyć misternych a trafnych rzeczy i doświadczonych mieć będziesz, Kraków 1568, s. 243A.

¹⁶ *Ibidem*, s. 243B.

¹⁷ 1 funt = 350 g.

¹⁸ 1 galon = 4,54 l.

¹⁹ *British pharmacopoeia: Published under the direction of the General Council of Medical Education and Registration of the United Kingdom*, London 1864, s. 185.

²⁰ R. Dunglison, *Medical lexicon: A dictionary of medical science*, Philadelphia 1865, s. 88.

²¹ „Aqua Rosae seu Rosarum centifoliarum et Damascenarum. Mixturis cet. admiscetur, praecipue odoris causa, additur saepius aquis ophthalmicis et aliis compositionibus”. P.L. Geiger, C.F. Mohr, *Pharmacopoea Universalis*, Heidelbergae 1845, s. 87.

²² P. Squire, *A Companion to the British pharmacopoeia: Comparing the strength of the various preparations with those of the London, Edinburgh, and Dublin, United States, and other foreign pharmacopoeias*, third edition, London 1866, s. 184.

²³ „Collyrium – An application to the eyes, and generally an eye water. The following are some of the most useful collyria”. *Vide* S. Cooper, *A dictionary of practical surgery: Comprehending all the most interesting improvements*, third edition, London 1818, s. 261.

cynku, siarczan cynku, chlorek rtęci (II) czy też opium²⁴. Woda różana wykazuje działanie silnie kojące, jest aktywna biologicznie. Analizowany hydrolat był m.in. składnikiem maści zawierających amidochlorek rtęci (II) oraz cyjanowodor – leczono nimi liszajec zakaźny, uporczywe swędzenia i świerz. Ponadto gliceryną zmieszaną z wodą różaną smarowano wszelkiego rodzaju podrażnienia naskórka, takim preparatem wspomagano także leczenie trądu czy łuszczycy²⁵. Hydrolatu różanego używano głównie zewnątrznie, cenne kwiaty wykorzystywano do sporządzania kadzideł, zapachowych produktów do płukania jamy ustnej, relaksujących kąpiele, jednakże przede wszystkim do co najmniej kilku przetworów kulinarnych²⁶.

Wodę różaną używano w XIX-wiecznych przepisach na leki i kosmetyki jako składnik aromatyczny, kojący, nawilżający oraz tworzący bazę dla przygotowywanego specyfiku. Potwierdzają to również liczne receptury kosmetyczne pochodzące z rękopiśmiennych manualów aptekarskich ze zbiorów biblioteki Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum. Manualy aptekarskie są dawnymi, rękopiśmiennymi zbiorami przepisów na leki, kosmetyki, farby, ale także przetwory kulinarne, były zapisywane przez aptekarzy w formie podręcznych zeszytów²⁷. Poniżej wynotowano kilka przykładowych receptur na sporządzenie preparatów zawierających hydrolat różany, ponadto krótką charakterystykę każdego manualu, z którego receptura pochodzi.

Manual o numerze sygnatury 7668 jest zeszytem formatu 18,7 cm × 15 cm, zawiera 560 stron, 169 przepisów ułożonych alfabetycznie, na stronach 501–518 znajdują się dodatkowe przepisy bez takiego uporządkowania. Strony 519–560 zajmuje alfabetyczny skorowidz, który jest pusty. Warto także dodać, że numerowane są jedynie kartki tego manualu, nie strony, wszystkich numerowanych kartek jest 279. Cały notes ma 475 niezapisanych stron. Manual ten zawiera dużo różnorodnych przepisów, oprócz tych leczniczych, kosmetycznych, wiele innych, takich jak: *Atrament do znaczenia bielizny*, *Krochmal do kołnierzyków*, *Mydło do wybawiania plam*, *Proszek do czyszczenia srebra*, *Werniks do podłóg*.

Autorem tego manualu jest Antoni Fortunat Ryl, urodził się 1 czerwca 1859 roku w Warszawie, ukończywszy cztery klasy radomskiego gimnazjum, w 1876 roku rozpoczął trzyletnią praktykę, zdając egzamin na pomocnika aptekarskiego. Po odbyciu praktyki aptekarskiej rozpoczął studia farmaceutyczne na Uniwersytecie Charkowskim. 26 maja 1886 roku Antoni otrzymał dyplom prowizora farmacji. Był właścicielem aptek w Lubartowie, Siedliszczu oraz Lublinie. Zimą 1922 roku sprzedał aptekę w Siedliszczu, następnie przeprowadził się do Warszawy, pracował tam dorywczo w Zakładach Farmaceutycznych „Motor”. Wiosną 1930 roku zakupił głuską aptekę. Antoni Fortunat Ryl zmarł 10 kwietnia 1931 roku²⁸. Manual powstał najprawdopodobniej pod koniec

²⁴ A.T. Thomson, *op. cit.*, s. 828.

²⁵ P. Squire, *op. cit.*, s. 150–151.

²⁶ Głównie miód różany, płatki róży solone. *Vide* J. Trapp, *Farmakognozya*, t. I: *Farmakognozya Królestwa Roślinnego*, Warszawa 1869, s. 387.

²⁷ Więcej na temat manualów aptekarskich *vide* Z. Bela, *Od magii przez alchemię do chemioterapii. Wykłady z cyklu Artes Liberales*, Kraków 2018, s. 277–292.

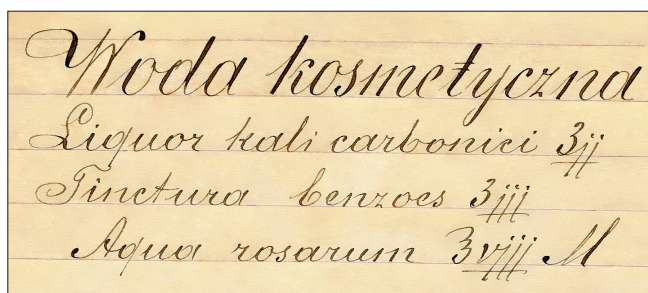
²⁸ Informacje na temat autora pochodzą z Archiwum Muzeum Farmacji UJ CM, teka nr 647: „Ryl Aptekarska Rodzina”.

XIX wieku, taką informację zapisano w inwentarzu biblioteki pod numerem sygnatury 7668. Pierwsza strona manualu zawiera niewielką pieczętkę.

II. 2. Fragment pierwszej strony manualu o numerze sygnatury 7668 – widoczna pieczętka autora.

Fot. K. Koniewicz

II. 3. Przepis na sporządzenie wody kosmetycznej w manualu o numerze sygnatury 7668, s. 465.

Fot. K. Koniewicz

Roztwór węglanu potasu 2 drachmy²⁹

Nalewka benzoesowa 3 drachmy

Woda różana 8 uncji³⁰

Zmieszaj.

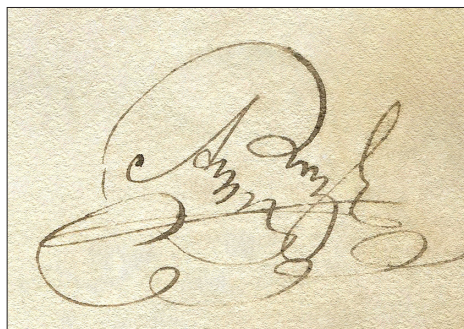
Przepis ten zawiera roztwór węglanu potasu, który wykorzystywano do leczenia chorób skóry, m.in. świerzbu. Nalewka benzoesowa posiadała właściwości przeciwzapalne oraz antyseptyczne, leczono nią rany, stany zapalne skóry, głównie owrzodzenia³¹. Taką wodę aplikowano na chorą skórę, była ona jednak zdecydowanie bardziej lekiem niż tylko kosmetykiem. Dlatego można by było ją nazwać „wodą leczniczą”.

Manual, którego numer sygnatury to 7667, jest zeszytem formatu 25 cm × 20 cm, zawiera 126 stron, 639 przepisów bez ułożenia alfabetycznego, do strony 65 przepisy są ponumerowane, jest ich dokładnie 376, nieponumerowanych przepisów jest 263, do strony 70 wszystkie strony manualu są numerowane. Na stronach 113–123 zapisano alfabetycznie ułożony skorowidz, strony 124–126 wypełniono jednym przepisem. Manual jest napisany po łacinie oraz po polsku, na stronie tytułowej autor zapisał swój odręczny podpis.

²⁹ 1 drachma = 3,73 g.

³⁰ 1 uncja = 29,8 g.

³¹ R. Dunglison, *op. cit.*, s. 966.

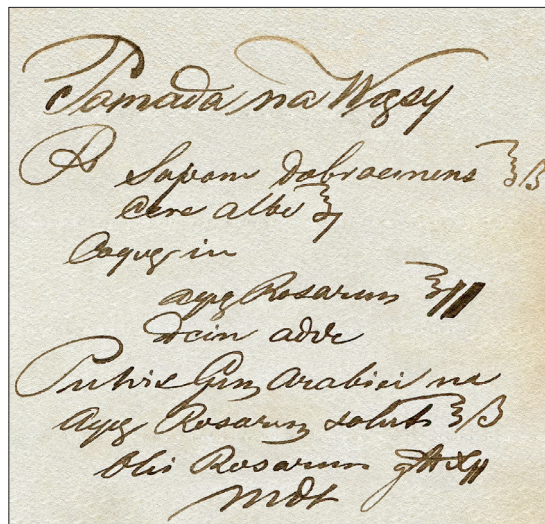

II. 4. Fragment tytułowej strony manualu o numerze sygnatury 7667 – widoczny podpis autora.
Fot. K. Koniewicz

Manual zawiera oprócz przepisów dotyczących sporządzania preparatów leczniczych, kosmetycznych, wiele innych, takich jak: *Farba do podłogi*, *Froter na podłogę*, *Kit do sklejanania porcelany*, *Lak żółty*, *Musztarda*, *Ogień chiński*, *Ogień indyjski*, *Plaster do drzew*, *Proszek do brzytwę chędożenia*.

Rzeczony manual powstał najprawdopodobniej pod koniec XIX wieku, jego autorami są magister farmacji Aleksander Ryl, a także prowizor farmacji Antoni Fortunat Ryl – syn Aleksandra. Aleksander Ryl urodził się 25 marca 1826 roku w miejscowości Pałecznicza, rodzice jego byli ziemianami. W 1835 roku rozpoczął naukę w szkole obwodowej w Pińczowie, następnie zdał egzamin na ucznia aptekarskiego przed komisją Urzędu Lekarskiego Guberni Kieleckiej i Sandomierskiej w grudniu 1842 roku. Początkowo Aleksander pracował w aptece Jana Borkowskiego w Kielcach, a także w aptece Franciszka Halińskiego w Pińczowie. W 1846 roku awansował na podaptekarza. Następne lata spędził, pracując jako podaptekarz w Skalbmierzu, Lublinie, również w Kielcach. 21 września 1850 roku został przyjęty do dwuletniej Szkoły Farmaceutycznej w Warszawie, którą ukończył jesienią 1852 roku. Pracował także jako pomocnik aptekarski w aptece pana Jerymkiewicza w Warszawie i jako prowizor farmacji w warszawskiej aptece Teodora Heinricha. Swoją pierwszą aptekę w Chęcinach zakupił w 1863 roku, był ponadto właścicielem apteki w Radomiu oraz kałuszyńskiej apteki. Aleksander Ryl zmarł w 1921 roku³².

³² Informacje na temat autora pochodzą z Archiwum Muzeum Farmacji UJ CM, teka nr 647: „Ryl Aptekarska Rodzina”.

II. 5. Przepis na zrobienie pomady na wąsy w manuale o numerze sygnatury 7667, s. 69.
Fot. K. Koniewicz

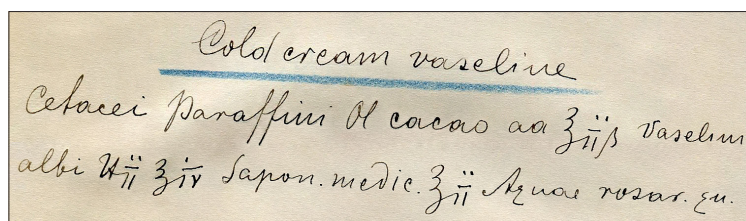
Węz mydła węgierskiego³³ 0,5 uncji
 Wosku białego 1 uncję
 Gotuj w wodzie różanej 2 uncje
 następnie dodaj
 Sproszkowanej gumy arabskiej w
 Wodzie różanej rozpuszczonej 0,5 uncji
 Olejku eterycznego różanego 12 kropli
 Zmieszaj, wydaj, oznacz.

Manual o numerze sygnatury 1721 jest notesem formatu 19 cm × 12 cm, liczy 520 stron, zawiera 1734 przepisy bez uporządkowania alfabetycznego, ostatnie cztery przepisy zostały wklejone na końcu manualu. Stron numerowanych jest dokładnie 415, ponadto na stronach 441–518 znajduje się alfabetyczny spis wszystkich przepisów. Manual ten zawiera wyjątkowo dużo przepisów wyciętych z ówczesnych gazet farmaceutycznych, wklejonych na 21 stronach. Nie można ustalić konkretnego pochodzenia receptur, gdyż przepisy były wklejane bez nazwy gazety. Manual prezentuje dużo interesujących treści, m.in. bardzo wnikliwą procedurę analizy moczu na stronie 339. Stroną 357 mającą nagłówek *Biblioteca* rozpoczyna się krótki spis tytułów różnych dzieł farmaceutycznych: Bronisław Koskowski *Receptura*, Jan Fabicki *Słownik Preparatów Biologicznych*, Jan

³³ „Sapo debrecinensis – mydło debreczyńskie, węgierskie”. L. Wiorogórski, G. Zajączkowski, *op. cit.*, nr 5834, s. 1116. Mydło sodowe, bardzo czyste, koloru białego, powszechnie wykorzystywane niegdyś do sporządzania preparatów leczniczych. Więcej na temat mydła sodowego *vide* P. Giovanni, F. Ambrosioni, *Guida Nella Visita Delle Spezierie e Principalmente Nell'esame Della Purezza e Bonta Dei Medicinali Ossia Manuale*, vol. II, Pavia 1833, s. 222.

Muszyński *Atlas Farmakognostyczny*, także Jan Podbielski i Marian Rostafiński *Polski Manual Farmaceutyczny*. Przepis dotyczący przygotowywania eliksiru benedyktyńskiego, ponadto wielu smakowych wódek, zajmuje stronę 394. Manual jest napisany głównie po łacinie, także po polsku, zawiera 27 niezapisanych stron, na ostatniej jego stronie wklejono informację dotyczącą oprawiania książek. Pomiedzy stronami manualu znaleźć można często wiele interesujących dokumentów, które luzem włożono do niego, dotyczą one wyciągu konta bankowego i różnych wzorów recept lekarskich. Manual ten dostarcza wielu przepisów, oprócz tych dotyczących sporządzania preparatów leczniczych, kosmetycznych, również innych, takich jak: *Atrament wieczny*, *Kit do porcelany*, *Koniak jajeczny*, *Lakier złoty na trzewiki*, *Lemoniada cytrynowa*, *Pasta do froterowania*, *Płyn do maszynek elektrycznych*, *Proszek do czyszczenia srebra*, *Srebrzenie*, *Werniks złoty*, *Wino rabarbarowe*, *Wino porzeczkowe*.

Autor tego manualu jest nieznany, wiadomo jedynie, że manual ten pochodzi z Łodzi, powyższą informację zapisano w inwentarzu biblioteki pod numerem sygnatury 1721. Notatnik powstał najprawdopodobniej na przełomie XIX/XX wieku, analiza manualu wykazuje, że rzeczony notes wypełniano jeszcze przynajmniej do lat 40. XX wieku.

II. 6. Przepis na sporządzenie cold kremu w manuale o numerze sygnatury 1721, s. 94.

Fot. K. Koniewicz.

Olbrót, Parafina, Olej kakaowy w równych częściach 2,5 uncji

Wazelina biała 2 funty 4 uncje, Mydło lekarskie 2 uncje

Woda różana ile wystarczy.

Hydrolat różany bardzo często był składnikiem wód kosmetycznych. Miały one działanie przede wszystkim rozjaśniające przebarwienia, nawilżające oraz lecznicze. Pomady natomiast zawierały wodę różaną głównie po to, aby rozpuścić inne składniki, zarazem aby nadać sporządzanemu preparatowi ładny zapach. „Cold krem” jest silnie odżywczym, natłuszczającym, jednocześnie lekkim kosmetykiem stosowanym do pielęgnowania skóry. Najstarsza receptura tego kremu znana była już starożytnym Rzymianom, twórcą przepisu zawierającego połączenie wody z tłuszczem był wybitny, rzymski lekarz zwany Galen³⁴. Przez wieki udoskonalano składniki cold kremu, dodając m.in. olejki eteryczne,

³⁴ Klaudiusz Galen – wybitny lekarz starożytności, reformator nauk lekarskich i farmaceutycznych. Grek z pochodzenia. Urodził się w Pergamonie ok. 129 roku, studiował filozofię, także medycynę w Smyrnie i Koryncie. Mając dwadzieścia osiem lat rozpoczął praktykę lekarską w Pergamonie jako lekarz gladiatorów, następnie wyemigrował do Rzymu, gdzie zdobył sławę znakomitego lekarza.

wodę różaną i olej ze słodkich migdałów (łac. *Oleum amygdalarum dulcium*)³⁵. Oczywiście analizowany hydrolat był składnikiem perfum oraz wody kolońskiej. Poniżej zamieszczono tłumaczenie kilku przepisów na przygotowanie wody kosmetycznej, pomady, cold kremu, a także wody kolońskiej. Rzeczone receptury pochodzą z XIX-wiecznej literatury zarówno medycznej, jak i farmaceutycznej:

Woda kosmetyczna

Weź boraksu 0,5 drachmy

Rozpuść w wodzie różanej i wodzie z kwiatów pomarańczy
w równych częściach 0,5 uncji³⁶.

Woda kosmetyczna

Weź nalewki benzoesowej 10 części

Spirytusu rektyfikowanego 50 części

Wódki z gorzkich migdałów 300 części

Mieszając wlej do

Wody różanej 6000 części

Octanu ołowiu 100 części

Zmieszaj³⁷.

Pomada na wypadanie włosów

Weź smalcu

Szpiku kostnego w równych częściach 0,5 uncji

Wody różanej 1 uncję

Wyciągu kory drzewa chinowego 0,5 drachmy

Wyciągu łopianu 1 skrupu³⁸

Olejku eterycznego bergamotowego 0,5 drachmy

Goździkowego

Jaśminowego

Lawendowego w równych częściach 1 skrupu

Uzyskał również stanowisko osobistego lekarza cesarza Marka Aureliusza, następnie został lekarzem, także wychowawcą jego syna Commodiusa. Ze sporządzonego przez Galena rejestru własnych dzieł zatytułowanego *Peri ton idion biblion* wynika, że napisał blisko 400 prac dotyczących medycyny, filozofii, matematyki, prawa, retoryki, gramatyki. Pierwsze drukowane, łacińskie, dwutomowe wydanie dzieł medycznych Galena pt. *Claudi Galeni Opera* ukazało się w Wenecji (1490). Najważniejsze traktaty lekownawcze to: *O właściwościach leków prostych ksiąg XI*, *O lekach złożonych według miejsc ksiąg X*, *O lekach złożonych według rodzajów ksiąg VII*. Zmarł ok. 214 roku. *Vide* R. Rembieliński, *Historia farmacji*, Warszawa 1963, s. 40.

³⁵ Więcej na temat zastosowania, jak również wykorzystywanych produktów do sporządzania rzeczonego kosmetyku *vide* H. Hager, *Pharmacopoea recentiores, Anglica, Gallica, Germaniae, Helvetica, Russiae, inter se collatae: Supplementum manualis pharmaceutici hageri*, Vratislaviae 1869, s. 217.

³⁶ P.L. Geiger, C.F. Mohr, *op. cit.*, s. 62.

³⁷ H. Hager, *Manuale pharmaceuticum seu promptuarium*, Lesnae 1861, s. 170.

³⁸ 1 skrupu = 1,25 g.

Balsamu peruwiańskiego 0,5 drachmy
Zmieszaj³⁹.

Pomada różana
Weź tłuszczu wieprzowego 1 funt
Wody różanej ile wystarczy
Wosku białego 3 uncje
Roztop, obniż temperaturę, dodaj
Olejku eterycznego bergamotowego
Goździkowego w równych częściach 0,5 drachmy
Niech powstanie maść⁴⁰.

Cold krem
Weź wosku białego 1,5 drachmy
Olbrotu 3 drachmy
Oleju ze słodkich migdałów 1,5 uncji
Roztop, obniż temperaturę, dodaj
Wody różanej 1 uncję⁴¹.

Cold krem
Weź wosku białego 1 drachmę
Olbrotu 3 drachmy
Oleju ze słodkich migdałów 1,5 uncji
Gliceryny 2 drachmy
Wody różanej 0,5 uncji
Olejku eterycznego różanego 6 kropli⁴².

Woda kolońska
Weź olejku eterycznego bergamotowego 3 uncje
Cytrynowego 2 uncje
Lawendowego 4 drachmy
Neroli 3 drachmy
Lebiodki pospolitej 2 drachmy
Rozmarynowego 1 drachmę
Esencji waniliowej 2 drachmy
Piżma 10 granów⁴³
Spirytusu rektyfikowanego 13 funtów

³⁹ P.L. Geiger, C.F. Mohr, *op. cit.*, s. 873.

⁴⁰ *Pharmacopoea Austriaca*, editio quinta, Viennae 1855, s. 216.

⁴¹ *Ibidem*, s. 213.

⁴² *Farmakopea Rosyjska, Wydana na Zlecenie Władzy Najwyższej przez Radę Medyczną przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych*, wyd. II, Sankt Petersburg 1871, s. 453 [*Российская Фармакопея, Изданная По Высочайшему Повелѣнію Медицинскимъ Совѣтомъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ*, второе издание, Санктпетербургъ 1871, s. 453].

⁴³ 1 gran = 0,62 mg.

Wody różanej 2 funty

Wody z kwiatów pomarańczy 1 funt

Maceruj przez czternaście dni, przefiltruj⁴⁴.

W XIX-wiecznym leczeniu i kosmetyce woda różana była stosowana jako substancja tworząca bazę wytwarzanego produktu, nadając mu odpowiednią konsystencję. Głównym walorem objaśnianego hydrolatu był przyjemny zapach, dzięki któremu aromatyzowano leki, tworzone perfumy, wody kolońskie oraz inne produkty kosmetyczne. Do wytwarzania hydrolatu różanego używano dwóch gatunków róży, mianowicie różę stulistną (*Rosa × centifolia* L.) oraz różę damasceńską (*Rosa × damascena* Mill.)⁴⁵. Szczegółowo omawiany powyżej hydrolat był najczęściej wykorzystywany do sporządzania leków do oczu, szeregu produktów mających właściwości lecznicze i kosmetyczne⁴⁶. Wybrane przepisy kosmetyczne z XIX-wiecznych manualów aptekarskich porównano z ówczesną literaturą farmaceutyczną oraz medyczną. Wykorzystano do tego celu m.in. *Farmakopeę Rosyjską* z 1875 roku, a także *Farmakopeę Austriacką* z 1885 roku, które były oficjalnymi farmakopeami obowiązującymi na terenach zaborów. Składniki przepisów z poddanych analizie rękopiśmiennych manualów aptekarskich są tożsame względem XIX-wiecznej literatury farmaceutycznej i medycznej. Wody kosmetyczne zawierały oprócz hydrolatu różanego składnik antyseptyczny, m.in. boraks lub węglan potasu, również nalewkę benzoesową. Pomady sporządzano ze składników natłuszczających – wosku białego oraz tłuszczu wieprzowego, do których dodawano w zależności od miejsca zastosowania pomady (skóra, włosy) szereg olejków eterycznych, ekstraktów roślinnych wzmacniających osłabione włosy, jak choćby wyciągu z łopianu, również wyciągu z kory drzewa chinowego. Cold kremy wytwarzano z olbrotu, parafiny, oleju kakaowego, wosku białego, oleju migdałowego, gliceryny oraz wazeliny, do których dodawano wody różanej, ponadto olejku eterycznego, przeważnie różanego. Woda różana była nieodzownym składnikiem perfum, wód kolońskich, a także innych produktów zapachowych.

Bibliografia

Aleksego Pedemontana Księgi Osmory, o Tajemnych a Skrytych Lekarstwiech, przeł. M. Siennik, Kraków 1568.

Archiwum Muzeum Farmacji UJ CM, teka nr 647: „Ryl Aptekarska Rodzina”.

⁴⁴ R. Dunlison, *op. cit.*, s. 328.

⁴⁵ „Róża centyfolija (*Rosa Centifolia* L.), pochodząca z Kaukazu, odznacza się dużym, różowym, przyjemnej woni kwiatem, i dla tego starają się we wszystkich ogrodach o jej rozkrzewienie. Róża damasceńska (*Rosa damascena* Mill.), z powodu ciągłego kwitnienia zwana także różą czterech pór roku (*Rosa Kalendarum Borekh.*), która zachowuje jeszcze niektóre pręciki w stanie naturalnym, to jest nieprzekształcone na płatki, zapach ma nader przyjemny, z jej kwiatów otrzymują przez destylację wodę różaną, pierwotnie ma z Syrii pochodzić”. L. Figuiet, *Historija Roślin*, t. I, Warszawa 1871, s. 634.

⁴⁶ „Woda różana *aq. rosarum* w chorobach oczu ma wielką wziętość, bardzo też często używana bywa za płyn do leków mających się wkroplać w oczy, podobnie, jako woda do mycia [...]. Oczyszczona tłustość, wypłukana różaną wodą, daje pomadę”. J. Wendta, *Materya Lekarska Krótko Zebrana Zastosowana do Użytku Praktycznego i Wykładów Uniwersyteckich*, Warszawa 1842, s. 121.

- Bela Z., *O starożytnych antidotach, złotych pigułkach i innych sprawach związanych z historią farmacji*, Kraków 2013.
- Bela Z., *Od magii przez alchemię do chemioterapii. Wykłady z cyklu Artes Liberales*, Kraków 2018.
- British pharmacopoeia: Published under the direction of the General Council of Medical Education and Registration of the United Kingdom*, London 1864.
- Cooper S., *A Dictionary of practical surgery: Comprehending all the most interesting improvements*, third edition, London 1818.
- Dugan H., *The ephemeral history of perfume, scent and sense in Early Modern England*, Baltimore 2011.
- Dunglison R., *Medical lexicon: A dictionary of medical science*, Philadelphia 1865.
- Farmakopea Rosyjska, Wydana na Zlecenie Władzy Najwyższej przez Radę Medyczną przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych*, wyd. II, Sankt Petersburg 1871.
- Figuier L., *Historija Roślin*, t. 1, Warszawa 1871.
- Geiger P.L., Mohr C.F., *Pharmacopoea Universalis*, Heidelbergae 1845.
- Giovanni P., Ambrosioni F., *Guida Nella Visita Delle Spezierie e Principalmente Nell'esame Della Purezza e Bonta Dei Medicinali Ossia Manuale*, vol. II, Pavia 1833.
- Hager H., *Manuale pharmaceuticum seu promptuarium*, Lesnae 1861.
- Hager H., *Pharmacopoea recentiores, Anglica, Gallica, Germaniae, Helvetica, Russiae, inter se collatae: Supplementum manualis pharmaceutici hageri*, Vratislaviae 1869.
- Hildegarda z Bingen, *Physica. Uzdrawiające dzieło stworzenia – naturalna siła oddziaływania rzeczy*, przeł. E. Panek, Legnica 2014.
- Khare C.P., *Indian medicinal plants: An illustrated dictionary with 215 pictures of crude herbs*, New York 2007.
- Manuał o numerze sygnatury 1721, zbiory biblioteki Muzeum Farmacji UJ CM.
- Manuał o numerze sygnatury 7667, zbiory biblioteki Muzeum Farmacji UJ CM.
- Manuał o numerze sygnatury 7668, zbiory biblioteki Muzeum Farmacji UJ CM.
- Pharmacopoea Austriaca*, editio quinta, Viennae 1855.
- Pharmacopoeia Regni Poloniae Auctoritate Ministerii Administrationis Rerum Internarum et Disciplinae Publicae, Consilio Supremo Sanitatis*, Typographia Juxta Novolipium N° 646, Varsoviae 1817.
- Pioreschi P., *A History of medicine*, vol. 5: *Medieval medicine*, Omaha 2003.
- Rembieliński R., *Historia farmacji*, Warszawa 1963.
- Siennik M., *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać, tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony. Przydano Aleksego Pedemontana Tajemnice księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech, przy czym dosyć misterynych a trafnych rzeczy i doświadczonych mieć będziesz*, Kraków 1568.
- Squire P., *A Companion to the British pharmacopoeia: Comparing the strength of the various preparations with those of the London, Edinburgh, and Dublin, United States, and other foreign pharmacopoeias*, third edition, London 1866.
- Thomson A.T., *The London dispensatory: A practical synopsis of materia medica, pharmacy and therapeutics*, fourth edition, London 1826.
- Trapp J., *Farmakognozja*, t. I: *Farmakognozja Królestwa Roślinnego*, Warszawa 1869.
- Tucker A.O., DeBaggio T., *The encyclopedia of herbs: A comprehensive reference to herbs of flavor and fragrance*, Portland 2009.
- Vican P., *Olejki eteryczne. 65 roślin leczniczych. Aromaterapia, kąpiele, zawijania, nacierania, napary*, przeł. J. Aleksandrowicz, Warszawa 2010.

- Wendta J., *Materya Lekarska Krótko Zebrana Zastosowana do Użytku Praktycznego i Wykładów Uniwersyteckich*, Warszawa 1842.
- Wiorogórski L., Zajączkowski G., *Lexicon synonymorum pharmaceuticorum in linguis: Latina, germanica, gallica, anglica, polonica et rossica in quo de 7000 medicamentis is res agitur*, Warszawa 1892–1918.